IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 21 Issue 02 May 2026

POETIKA: RITM, VAZN VA QOFIYA

Jo`rayeva Zilola Mirobit qizi

Alfraganus universiteti talabasi

Ilmiy rahbar: v.b.dot.PhD **Raximjanov Masrur Nugmanovich**

Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20286333

Annotatsiya: Ushbu tezisda poetika tushunchasi adabiyot nazariyasining muhim bo‘limi sifatida yoritilib, uning she’riy va badiiy asarlar qurilishidagi asosiy qonuniyatlarni o‘rganishdagi o‘rni tahlil qilinadi. “Poetika” atamasining kelib chiqishi va nazariy asoslari, xususan, Aristotel nomi bilan bog‘liq ilmiy an’analar qisqacha sharhlanadi. Tezisda she’riy nutqning prozaik nutqdan farqli jihatlari — ritm va vazn masalalari markaziy o‘ringa qo‘yilib, turli vazn tizimlari (aruz, barmoq va boshqalar)ning o‘ziga xos xususiyatlari yoritiladi.

Aruz vaznining tarixiy shakllanishi, uning o‘zbek mumtoz she’riyatidagi ahamiyati va asosiy vazn qoliplari misolida tushuntiriladi. Shuningdek, barmoq vaznining xalq og‘zaki ijodidagi va zamonaviy she’riyatdagi o‘rni ko‘rsatib beriladi. Qofiya, radif, alliteratsiya va assonans kabi poetik vositalarning she’r musiqiyligi va estetik ta’sir kuchini oshirishdagi roli tahlil qilinadi. Tezis o‘zbek she’riyati an’analari, xususan, Alisher Navoiy ijodidagi poetik mukammallikni anglashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: Poetika, she’riy nutq, ritm, vazn, aruz vazni, barmoq vazni, qofiya, radif, alliteratsiya, assonans, mumtoz she’riyat, o‘zbek poeziyasi.

Kirish. Poetika — she'riy va badiiy asarlar qurilishining qonuniyatlarini o'rganuvchi adabiyot nazariyasining bo'limi. Yuqorida aytilgandek, "poetika" atamasi Aristotelning mashhur asari nomi bilan ham bog'liq. Zamonaviy ma'noda poetika she'r vaznlari, qofiya tizimlari, badiiy til, janr va shakl masalalarini o'rganadi.

She'riy nutq prozaik nutqdan ritm va vazni bilan farqlanadi. Ritm — so'z va bo'g'inlarning muayyan tartibda yoki urg'ularning takrorlanishiga asoslangan she'riy nutqning asosiy xususiyatI. Vazn — she'rning ritmik qurilishining aniq qoidalar tizimi. Turli xalqlar adabiyotida turli vazn tizimlari qo'llaniladi: aruzsistema (arab, fors, o'zbek she'riyatida), barmoq vazni (o'zbek, turk xalq she'riyatida), hija vazni va boshqalar.

Poetika adabiyot nazariyasining muhim bo‘limi bo‘lib, badiiy asar, ayniqsa she’riy matnning ichki tuzilishi va shakliy qonuniyatlarini o‘rganadi. Poetikaning markaziy tushunchalari hisoblangan ritm, vazn va qofiya she’rning musiqiyligi, ohangdorligi va estetik ta’sir kuchini belgilovchi asosiy unsurlardir. Bu tushunchalar qadimgi davrlardan boshlab adabiy tafakkur markazida bo‘lib kelgan. Xususan, poetika nazariyasining dastlabki ilmiy asoslari Aristotelning “Poetika” asarida shakllantirilgan.

Ritm — she’riy nutqning eng muhim belgisi bo‘lib, bo‘g‘inlar, urg‘ular, pauzalar va sintaktik birliklarning muayyan tartibda takrorlanishiga asoslanadi. Ritm she’rni prozaik nutqdan ajratib turadi va uning eshitilishdagi ohangini ta’minlaydi. Hatto an’anaviy vaznga ega bo‘lmagan erkin she’rlarda ham ritmik tuzilma mavjud bo‘lib, u poetik nutqning ajralmas xususiyati hisoblanadi.

Vazn she’r ritmining aniq va barqaror tizimi bo‘lib, misralarning ritmik qurilishini belgilaydi. Turli adabiyotlarda vaznning turli shakllari mavjud. O‘zbek she’riyatida tarixan aruz vazni va barmoq vazni keng qo‘llanilgan. Aruz vazni bo‘g‘inlarning ochiq-yopiqligi va cho‘ziqligiga asoslangan murakkab tizim bo‘lib, mumtoz she’riyatda yetakchi o‘rin tutgan.

Barmoq vazni esa bo‘g‘inlar sonining tengligiga asoslanib, xalq og‘zaki ijodida va zamonaviy she’riyatda keng tarqalgan.

Qofiya she’r misralari oxiridagi tovush va bo‘g‘inlarning takrorlanishi bo‘lib, u she’rning ritmik yaxlitligini mustahkamlaydi va estetik mukammallikni ta’minlaydi. Qofiya she’r mazmunini ta’kidlash, lirik kechinmalarni kuchaytirish vazifasini ham bajaradi. O‘zbek she’riyatida qofiya tizimlari janrga qarab turlicha shakllanadi: g‘azal, ruboiy, masnaviy va boshqa janrlarda qofiya o‘ziga xos qonuniyatlarga ega.

Mumtoz o‘zbek she’riyatida ritm, vazn va qofiya yuksak badiiy darajada uyg‘unlashgan. Ayniqsa, Alisher Navoiy ijodida bu poetik unsurlar mazmun bilan uzviy birikib, she’riy san’atning yuksak namunalarini yaratgan. Shu bois ritm, vazn va qofiya masalalarini o‘rganish poetik tafakkur va milliy adabiy an’analarni chuqur anglashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Aruz — arab she'riyatida VIII asrda Xalil ibn Ahmad tomonidan tartibga solingan vazn tizimi bo'lib, u keyinchalik fors, turk va o'zbek she'riyatida ham keng qo'llanildi. Aruz vaznida bo'g'inlarning uzun-qisqaligi (qadimgi she'riyatda) yoki ochoq-yopiq bo'lishi (o'zbek she'riyatida) tartiblanadi.

Asosiy qism. Aruz vaznida she'r misralari vaznlar (aruz qolipi) asosida quriladi. Eng keng qo'llaniladigan aruz vaznlari: hazaj, ramal, rajaz, mutaqorib, munsarih va boshqalar. Har bir vazn o'zining ritm qolipiga ega: misra bir necha "juz" (ritm qismi)dan iborat. Navoiy g'azallarining aksariyati hazaj va ramal vaznlarida yozilgan. Aruzni o'zlashtirish she'riyatga kirishmoqchi bo'lgan har bir shoir uchun zaruriy edi.

Barmoq vazni — bo'g'inlar sonining teng bo'lishiga asoslangan vazn. O'zbek xalq she'riyatida — lapar, qo'shiq, maqom she'rlarida — barmoq vazni ustuvor o'rin tutadi. XX asrda jadid va keyingi davr shoirlari barmoq vaznini keng qo'llashdi. Hozirgi kunda ham ko'plab o'zbek shoirlari barmoq vaznida she'r yozadi.

Qofiya — she'r misralari oxirida takrorlanuvchi bir xil yoki o'xshash tovush va bo'g'inlar. Qofiya she'rga ritmik mukammallik va estetik xush yoqimlilik baxsh etadi. O'zbek she'riyatida qofiya turli tizimlar bo'yicha quriladi: g'azalda aa, ba, va, ga... qolipi; ruboida aaba qolipi; sonetda abba abba cdc dcd yoki abab abab ccd ede qoliplari ishlatiladi.

Radif — g'azalda misra oxirida qofiyadan keyin qo'yiladigan, barcha radifli misralarda takrorlanadigan so'z yoki ibora. Radif she'rga musiqiylik, takrorlanuvchi ohang baxsh etib, asosiy g'oyani ta'kidlaydi. Navoiy g'azallarida radif juda keng qo'llanilgan. "Chiqdi jon", "Ko'rub", "Qilarmen" kabi radifli g'azallar Navoiy she'riyatining noyob namunalaridir.

Alliteratsiya va assonans — badiiy fonetikaning muhim vositalari. Alliteratsiya bir she'riy misra ichida bir xil undosh tovushlarning takrorlanishi. Assonans esa unli tovushlarning takrorlanishi. Bu vositalar she'rga o'ziga xos musiqiylik va ohang baxsh etadi. O'zbek xalq qo'shiqlarida alliteratsiya va assonans juda keng qo'llaniladi.

Xulosa

Poetika — she'r san'atining eng nozik va murakkab tomoni. Ritm, vazn, qofiya va badiiy fonetikaning boshqa vositalarini to'g'ri qo'llash she'rni oddiy so'zlar majmuasidan san'at asariga aylantiradi. O'zbek she'riyati aruz va barmoq vaznlarining boy an'analari asosida rivojlangan va ularning har ikkisi bugungi she'riyatda ham faol qo'llanilmoqda. Poetikani o'rganish she'rni professional darajada tahlil qilish va baholash uchun zaruriy asosdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullayev V. Aruz ilmi. — Toshkent: O'qituvchi, 1971.

2. Rustamov A. Navoiy g'azaliyotining badiiyati. — Toshkent: Fan, 1973.
3. Mallayev N. Aruz tizimida o'zbek she'riyati. — Toshkent: Fan, 1969.
4. Zokirov M. O'zbek she'riyatining ritm-intonatsiya xususiyatlari. — Toshkent: Fan, 1991.
5. Qo'ng'urov R. She'riyat poetikasi. — Toshkent: O'qituvchi, 1980.